

**«1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы
саяси қуғын-сүргін» атты Республикалық
ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Түркістан, 7 желтоқсан 2022 жыл

**«1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы саяси
қуғын-сүргін» атты Республикалық
ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Түркістан, 7 желтоқсан 2022 жыл

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5ҚАЗ)
Б94

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Х.М. Тұрсұн, Д.Т. Кенжетаев, Л.Динашева, С. Оразбай, М. Төлегенов

«1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін» тақырыбына арналған Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция» (Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 7 желтоқсан 2022 жыл). – Түркістан, ЖК «Мырза» баспасы, 2022. - 198 бет

Жинақта өткен ғасырдың 1920-1950 жж. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргіннің себептерін, барысын, бағыттарын архивтердегі құжаттар мен археологиялық, тарихи т.б. деректер негізінде зерттеп жүрген тарихшы, өлкетанушы, теолог ғалымдардың, докторанттар мен магистранттардың мақалалары енгізілген. Негізінен Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша Түркістан өңірлік комиссиясының жоспарының орындалу деңгейін көрсететін есептік сипаттағы бұл жинақта бұрын-соңды жарыққа шықпаған тың мәліметтер топтастырылған. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университеті мен Түркістан облыстық әкімдігі қоғамдық даму басқармасы ұйымдастырған кезекті конференцияда қуғын-сүргінге ұшыраған діни тұлғалар, Қазақстанға жер ауып келген ұлт өкілдері тағдыры, Алаш қайраткерлерінің қоғамдық-саяси өмірде алатын орны, Түркістан өңіріндегі Кеңес өкіметінің дінге қарсы саясаты кенінен талданып, жинактан да орын алды.

ISBN 978-601-339-216-5

5. ТОҚСТМА қор. 2. Бума 1. іс 1. 57 бет.
6. ТОҚСТМА қор. 2. Бума 1. іс 1. 59 бет.
7. ТОҚСТМА қор. 2. Бума 1. іс 1. 59-62 беттер.
8. ТОҚСТМА қор. 2. Бума 1. іс 1. 70-75 беттер.
9. ҚР. ҰҚК мұрағаты 8443 қ. 692 п.

КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ТҮРКІСТАН ӨңІРІНДЕГІ ЖҮРГІЗГЕН ДІНГЕ ҚАРСЫ САЯСАТЫ ЖӘНЕ «ҚЫЛУЕТТІҢ» ЖАБЫЛУЫНА ҚАТЫСТЫ ДЕРЕКТЕР

Сержан Оразбай, Түркістан облысы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша өңірлік комиссия жұмысшы тобының мүшесі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ доценті, аға оқытушы.

Өткен ғасырдың 1920-1950 жылдарындағы Кеңес өкіметінің дінге қарсы саясаты Қазақстанның әр аймағында бірнеше бағытта жүзеге асты. Бұл қозғалыстың қоғамдық өмірдегі көрінісі дін өкілдері мен діндарлардың қызметіне толық тыйым салуды көздейтін іс-әрекеттен байқалады. Дін қызметкерлеріне қарсы ымырасыз күрестің сипатын төмендегідей бірнеше салаға жіктеп көрсетуге болады: 1. Дін өкілдері, ахун, ишан, молда, мүдәррістерді жазалау, қуғын-сүргінге ұшырату; 2. Діни ғимараттарды, мешіттерді, медресе, зәуия, текке, қылуат т.б. исламдық маңызы бар орындарды жаппай жабу, материалдарын басқа мақсаттарға пайдалану үшін бұзып алу; 3. Діни әдебиеттерді, кітаптар мен қолжазбаларды, оқулықтарды тәркілеп алып кету немесе көптің алдында өртеу; 4. Діни рәсім-жоралғылардың, мереке мен мейрамдардың, дәстүр мен салттардың орындалуына жол бермеу, бұл үшін арнайы бақылаушылар тобын жасақтау т.б.

Тарихи тұрғыдан зерделеген кезде Қазақстан топырағында мың жылдан аса уақыт бойы өмір сүріп келіп, халықтың дүниетанымына, сана-сезіміне, ұлттық менталитетіне, дәстүріне, ойлау жүйесіне терең із қалдырған дін Ислам екендігі айқын танылады. Әсіресе түркі жұртының ұлы тұлғасы Қожа Ахмет Ясауи өзінің сопылық ілімін жайған кезден бері Ислам осында тіршілік ететін ұлыстардың өмір салтына айналып кетті. Діннің әлеуметтік, мәдени, рухани құбылыс ретінде халықтың тұрмысымен біте қайнасу үрдісі бірқатар күрделі сатылардан өтті. «Исламдану үрдісінің ортағасырлық Қазақстанда сонау VIII ғасырдан бастау алып, X-XII ғасырларда шарықтау кезінен өткені (Қарахандар дәуірі), одан кейін екінші діни-мәдени өрлеу Алтын Орда кезінде Қазақстанның далалық аймақтарында толық және біржолата ислам үстемдік құрып, осы негіздер болашақта сақталып отырғаны себебінен Қазақ Хандығы толыққанды мұсылман мемлекеті ретінде дамығанын батыл түрде айтып дәлелдеу керек. XIX-XX ғғ. бас кезінде де

ислам діні Қазақстанда жалпы бірқалыпты деңгейде болды, маңызды қоғамдық рөл атқарды, тек саяси жағдайларға және Еуропа өркениетінің келе бастауына байланысты оның мазмұны мен қоғамдық өмірде көрініс беру формаларына белгілі өзгерістер енді» [1, 68]. Бұндай өзгерістер дін тараған барлық аймаққа тән екендігін ескере отырып, Қазақстанда таралған Исламның негізгі өзегінен ауытқымағанын, басты ұстын ретінде адамның ішкі жан дүниесін көркейтетін қырына басымдық бергенін баса айтқан жөн. Мұндай игі мақсат үшін діни білім беруді мақсат еткен көптеген діни ғибадат орындары, әсіресе қылуат, текке, зәуиялардың салынғаны, олардың түгел дерлік XX ғасырдың ортасына дейін қызмет етіп келгендігі ақиқат. Айта кетерлік маңызды жайт, Қазақстанның оңтүстік аймақтарында, әсіресе Түркістан өңірінде дін ілімін жетік меңгерген ғұлама, ишан, ахун, молдалар тізбегі өте берік негізде қалыптасып, дәстүрлі жолға айналған болатын. Түркістандағы, Қарнак, Шаян елдімекендеріндегі және көршілес Өзбекстандағы Бұхара қаласында орналасқан, сопылық сипатта білім беретін медреселер Орта Азиядағы ең үлкен мұсылмандық оқу орындары болып танылды.

Өлкеге Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, яғни 1920 жылдардың соңынан бастап большевиктер мұсылман халықтары арасында бақылауды күшейтті, олар исламға қатаң саясат жүргізе бастады, соның ішінде мешіттердің жабылуы, әдебиеттерді тәркілеу және т.б. жүзеге асты. Түркістанның ұлттық-азаттық күштерінің исламдық және түріктік қозғалысы бел алады деп есептеген кеңес үкіметі мұсылманшылыққа қарсы күреске білек сыбана кірісті. 1928 жылдан бастап СССР-да сталиндік биліктің сипатына сәйкес түрде дінге қарсы белсенді және кең ауқымды күрес басталды. РСФСР ВЦИК және СНК 1929 жылғы 8 сәуірдегі «Діни ұйымдар туралы» қаулысы, іс жүзінде, биліктің шіркеуді мемлекеттен бөлу туралы ұстанымынан бас тартқанын білдіреді. Қазақстанда дінге қарсы саясат Голощекиннің қазақ ауылдарын кеңестендіру жоспарының маңызды идеологиялық тұғыры болды. Ислам дінін жоюға бағытталған әрекеттер жаппай колхоздастыру шараларымен, молдалардың, дін өкілдерінің сенімді көмекшісі болып саналған «буржуазиялық ұлтшылдармен», байлармен таптық күреспен тығыз байланысты өрбіді. Жауыққан атеизм саясаты 30-жылдары өзінің шырқау шегіне жетті.

1928 жылы ВЦИК-тің діни орындарды Кеңестік мәдени-ағартушы мекемелеріне беру туралы қаулысы шықты. Заң негізінде «босап қалған» мешіттер мен шіркеулерді ерікті түрде беруді немесе қолдануды қарастырғанымен, шын мәнінде, жаппай қырып-жою әрекеті басталды. Билік Мешіттер, медреселер, шіркеулер монастырьлар әкімшілік тәртіпте, бұқараның «талабымен» жабылып жатқандай сынай танытты. Бұдан бөлек, әртүрлі «заңдық» негіздер орын алды: ғимаратты шаруашылықтан тыс мақсатта пайдаланғаны үшін, діни мүліктерді ұрлағаны үшін т.б.

Мешіт, медресе ғимараттары тек кинотеатрлар мен клубтарға беріліп қана қойған жоқ, сонымен қатар оларға радиотораптар орналастыра бастады,

сонымен қатар қоймаларға, асханаларға, ат қораларына да айналдырды. Кей жерлерде құлшылық үйлері қиратылды; діндарларды жәбірлеу орын алды, имамдар мен молдаларға қинап арақ ішкізуге, темекі шектіруге тырысқан жағдайлар болды. Әулиелердің, белгілі діни тұлғалардың мазарлары, кесенелері жермен-жексен етілді, құнды бұйымдар қолды етілді. Мәліметтерге қарағанда, 1929 жылдан 1933 жылға дейін Қазақстанда 198-ден астам мешіттер мен шіркеулер жабылған [2, 14].

Профессор Б.Бабажанов сол кезде зияратқа тыйым салатын бірнеше пәтуаның жарық көргенін айтады. Оларды мешіттерде жұма намазында уағыздау міндетті саналған. Тіпті сол пәтуалар 1947 жылы «Совет шарк мусулмонлори» журналына жарияланады. 1947 жылдан бастап САДУМ-ға қарамайтын зиярат орындарын жабу, жойып қирату жөнінде тапсырмалар түседі. Жергілікті әкімшілік оны жаппаған жағдайда прокуратураны іске қосатын. Тапсырманы орындамаған басшыларды қызметтен босатып, үстінен іс қозғады. Бұл 1937 жылғы репрессияның жалғасы сияқты көрінді. Жергілікті басшылықтың қорыққаны сонша: халық зияраттауы мүмкін деген кішігірім мазарлардың бәрін қиратты. 1947 жылдың өзінде аумағы шағын Түркіменстанда 388 әулиенің мазары жойылды. Қазақстанда да мазар қирату, мешіттерді бұзу немесе басқа мақсатқа пайдалану кампаниясы қарқынды жүрген [3, 323].

Бұл саясат Түркістан өңірінде өте қарқынды сипат алды. Мұнда ғасырлар бойы қалыптасқан діни рәсім-жоралғыларды жою мақсатында «Жауыққан құдайсыздар ұйымы» жұмысын бастады, жер-жерлерде «Қызыл отаулар» құрылды. Архивтерде сақталған құжаттарда 1928 жылы 5 мамырда әйелдердің «Қызыл отауы» жайлы ақпараттар берілген, сондай-ақ паранжамен күрес барысы мен «Халықаралық қалыңмалды тоқтату күнін» мерекелеуге дайындық шаралары баяндалған. Осыған қатысты баяндаманың бұрыштамасында «Көшпелі «Қызыл отаулардың» ауылдағы мәдени-ағартушылық жұмыстардың жалғыз орталығы» екендігі айтылып, партияның бұл бағыттағы жұмысының күткен үмітті ақтағанын тілге тиек етеді. [4]. Сонымен қатар Кеңес билігінің діни мерекелерге қарсы күресі де тоқтаусыз жүргізіліп отырғанын архив құжаттары айғақтайды. Мәселен, СССР Министрлер Кеңесі жанындағы діни культтер ісі бойынша Кеңес төрағасы Полянскийге, СССР Министрлер Кеңесі жанындағы діни культтер ісі бойынша Кеңестің Қазақстан бойынша өкілеттісі Сабитовке жіберілген баяндамада Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі «Құрбан айт» мейрамының өту барысы сипатталған.

«Түркістан ауданында Құрбан айт мерекесі өтті. Мереке күні Түркістан қаласының бір мешітіне 6000 адам айт намазын оқу үшін жиналды. Мешітте адамдардан ақша жиналып, ол шамамен 35 мың рубль болды. Мұндай мейрам Сайрам ауданында да өтті» деп көрсетілген [5]. Түркістан қаласында діндарлар негізінен «Қылуат» мешітінде жиналатыны айтылған.

Мешіт өзінің атауын Түркістандағы маңызды рухани тәлім-тәрбие мекеніне балапатын «Қылуаттен» алады. Кеңес өкіметі орнамай тұрғанда

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің маңында адамдар жылына екі мәрте қырық күн бойы оңашаланатын жер асты орындары, яғни қылуыттер жұмыс істеп тұрған. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда, мұнда 50 000 – 60 000 адамға дейін шілханаға түсіп, қырық күн бойы рухани ілім үйреніп, жүректі, көңілді кірден тазалап шығатын болған екен. Қылуыт сопылық ілімде үлкен маңызға ие. Ғалымдардың айтуынша «қылуыт» сөзі арабша «халуатун» яғни жекелену, оңашалану деген мағынадан шығып, Жаратушыға дүниеден бөлек, оңаша отырып құлшылық жасайтын орын деген мағына береді. Мұнда негізінен ғұрыпты құлшылықтың біріне жататын «зікір» ғибадаты орындалатын болған. Қожа Ахмет Ясауи пайғамбар жасы 63-ке толғанда қылуытті арнайы салдырып, қалған өмірін осы жерде өткізгендігі зерттеушілердің еңбектерінде кездеседі. Оның осы дағдысы кейіннен үлкен дәстүрге айналып, өзінің бойындағы жат мінезімен күрескісі келген адам оңашаланып, нәпсімен күресуді жөн санаған.

«Ислам. Энциклопедический словарь» атты кітапта «Қылуыт» ұғымы ХІ ғасырдан бастап түркі халықтары арасында пайда болып, ХІV ғасырға дейін Таяу шығыс пен бүкіл мұсылман әлеміне тарағаны туралы «Халаветия (түрік. Халаветия) - ХІV ғасырдың соңында Иранның солтүстік-батысында пайда болған сопылық бауырластық. Бауырластық алғашқыда түрік халықтарының арасында пайда болып, ортаазиялық түркілік мистикалық мектебінің кейбір идеяларын (Ахмад ал-Ясави) қабылдаған және маламатияа және календарияа дәстүрлерінің ықпалына қатты ұшыраған»- деген анықтама береді [6, 5].

Жер асты мешіті Сайрам мешіт құрылысында, Маңғыстау өңіріндегі Шопан ата мешіті, Бекет ата мешіті, Шақпақ ата мешіті, Сұлтан үті жерасты мешіті, Қараман ата жерасты мешіті, Жоласқан жерасты мешіті, Ишан қожа ата жерасты мешіті, Бұхарадағы Бахаутдин құрылыс кешенінде, Пскент ауданындағы «Янтак» селосында, Самарқандағы Шахи-Зинда құрылысында, Ташкенттегі Зайнутдин – баба мавзолейінде, және Құсам инб-Аббас мавзолейінде кездеседі. Сондай-ақ, Мәулана Сафи ад-дин Орын Қойлақының «Насабнамасында» мұндай мешіттер Отырарда және Сырдың батыс бетіндегі Зернұқ (Уэсидыс) қаласында да болғандығы жазылады.

«Үлкен қылуыт» жерасты мешітіне археологиялық зерттеу жұмыстары 1940 жылы архитектор А.Л.Шмидт жасаған макеттен басталған деуге негіз бар. «Қылуыт» жерасты мешітіне жүргізілген археологиялық зерттеулер осы макетті негізге алады. Е.Смағұлов, Ф.Григорьев, А.Игеновтердің «Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана» атты еңбегінде «1940 жылы Үлкен қылуыт жойылғанға дейін сәулетші А.Л.Шмидт ағаштан және папье-машеден Қылуыттың интерьерінің макетін жасады. Оны ХХ ғасырдың І жартысындағы Қылуыттың келбетін анықтау үшін қолдануға болады»,-деген пікір білдіреді [7, 138]. Қылуыттың бұзылу себебі жергілікті билік өкілдері оның кірпіштерін май зауытын салуға қолданған.

«Қылуыт» жерасты мешітінің 1940 жылдарға дейін жұмыс істеп тұрғаны туралы көнекөз қариялардың ауызша деректері дәлел болса,

медреселер, қылуәттер, жерасты мешіттер болды, осылар түгел айқындалып, арнайы зерттеу жүргізілгенде ғана тарихи шындыққа қол жеткізуге мүмкіндік туады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи-мәдениеттанулық зерттеу). - Алматы, 2002.
2. Нуртазина Н. Борьба с Исламом: религиозная политика Советской власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века. - Алматы: Қазақ университеті, 2008.
3. Керімбай С., Төлеген М., Нәби Ә., Тасболат А. Яссауи феномені. 3-басылым. – Алматы: «Отбасы хрестоматиясы», 2021.
4. ТОҚСТМА.Ф.26.Оп.1.Д.812.Л.16-17
5. ТОМА.Ф.1353.Оп.2.Д.2.Л.2-3
6. Тұякбаев М. Қылуәт. – Түркістан: «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы, 2009.
7. Е.Смагулов, Ф.Григорьев, А.Итенов. Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. - Алматы: «Ғылым», 1999.
8. ТОҚСТМА.Ф.29.Оп.1.Д.429.Л.65-69
9. ҚР ОММ, 119-қор, 1-тізбе, 246-іс, 15-16-парақтар.

АЛЛАҒУ КӨТЕРІЛІСІ

Сайфунов Бауыржан Насырдинұлы, PhD, аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

Түйіндеме

Аллаһу көтерілісі – 1928-1930 жылдар аралығында бұрынғы Оңтүстік Қазақстан облысының (қазіргі Түркістан облысы) Созақ өңірінде Совет² Өкіметінің Қазақ халқына мақсатты түрде әдейі жүргізген саяси-экономикалық қысымына қарсылық ретінде кіші жүздің Тама руының қазақтары бастаған, Қызылдар режиміне қарсы болған халық көтерілісі. Көтеріліске шыққан топтың «Аллаһу, Аллаһу» деп ұрандатып Совет өкіметіне қарсы бас көтеруі себепті, сол кездегі қарапайым халық тарапынан³

² «Совет өкіметі» немесе «Совет Одағы» тіркесін тәуелсіздік жылдарындағы әдебиеттерде «Кеңес өкіметі» немесе «Кеңес Одағы» деп берілетінін көреміз. Алайда біз өз жазбамызда бұл терминді қазақшалап, ол ескі өкімет пен одаққа «Кеңес» деген кастерлі сөзді беруді қимаймыз. Себебі, халқымыздың «Кеңес» деген қарапайым сөзінің астарында қарапайым халықтың хақысына кірмейтін «әлілдік, теңдік, ар һәм ұждан» сынды кастерлі ұғым жатыр. Біз тілге тиек етіп отырған кеңесудегі мақсат Сол себепті әрбір істе жақсылыққа бастайтын ұғым.

³ Қараңыз. Письмо врача Сузакской больницы А. Догановского о своих впечатлениях во время восстания басмачей в Сузак, Russian Perspectives on Islam accessed December 20, 2022, <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/12567>

МАЗМҰНЫ

Темірбекова Ж.А. Алғысөз.....	3
Усербаев А.Ж. Алғысөз.....	4
<i>Баяндамалар</i>	
Кенжетай Д.Т. 1920-1953 жылдар аралығындағы Қазақстандағы дін саясаты.....	5
Тұрсын Х.М., Қабыл А Серікұл Алдабергенов – Тәжікстанға ауа көшкен елдің көшбасшысы.....	27
Пириева С.К. Қайтпас елді мекеніндегі ахысқалық түріктердің тарихынан.....	40
Шардарбекова Г.С. Шаян оқиғасы – халық наразылығынан туындаған толқу.....	53
Тасыбекова К.Қ. Ақтаңдақтар ақталуы тиіс.....	62
Нұржанова А.Қ. Азалы жылдар азабы (Саяси қуғын-сүргін құрбаны Кулетов Қазмұхамед Кәрібайұлы жайлы).....	65
Тукенова Р.С., Сейтимбетова Д.Е. Чтение в библиотеках переводной художественной, исторической, познавательной литературы депортированных турков Ахыска.....	68
Хазретәліқызы Р. Алаш қозғалысының оңтүстік қанаты тарихының деректері Түркістан облысы полиция департаменті архивінің құжаттарында.....	79
Исаев М.С. Нәзір Төрекұловқа қатысты табылған жаңа тарихи құжаттар.....	86
Сүлеймен Ғ.С. Сырдария аймағының, Бостандық ауданындағы қанды бұлғақ.....	100
Оразбай С.Қ. Кеңес өкіметінің Түркістан өңіріндегі жүргізген дінге қарсы саясаты және «Қылуеттің» жабылуына қатысты деректер.....	103
Сайфунов Б.Н. Аллаһу көтерілісі.....	108
Төлегенов М.Ж. Қуғын-сүргінге ұшыраған ахун, жыраулар тағдыры және шығармалары.....	118
Исахан М., Сатыбалдиева А. Кеңес үкіметіне қарсы 1930 жылдары орын алған көтерілістердің діни сипаттары.....	125
Бейсенов А.С. Қазақ зиялыларының Ресей ықпалына қарсы күресі.....	129
Мұсабаев Қ. Марфо-Мария қайырымдылық орталығы әпкелерінің Түркістандағы өмірі.....	139
Мұсабаев Қ. Жәудір мешіт-медресесі орнында жүргізілген археологиялық зерттеу.....	157
Мұсабаев Қ. Баб Араб кесенесі мен мешітінде жүргізілген археологиялық зерттеу.....	166
Сералханұлы Қ. Ортағасырлық Сури қаласының орнын анықтау.....	171
Бисенғалиев Д. Шәкәрім Құдайбердіұлының қазасына қатысты деректер.....	185
Сазанова Д.Б. Қазақ діни танымындағы Матуруди сенімінің қазақ зиялыларының қалам туындыларында үндесуі.....	190